

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

Αμειψισπορά: Η εναλλαγή καλλιέργειας στο ίδιο έδαφος (π.χ. τον ένα χρόνο σιτηρά, τον επόμενο ψυχανθή), για να εξασφαλίζονται καλύτερες γεωργικές αποδόσεις.

Άτακτοι (κοιν. Τσέτες): Τούρκοι αντάρτες που χτυπούσαν αιφνιδιαστικά τα ελληνικά στρατιωτικά αποσπάσματα και προέβαιναν σε βιαιότητες εις βάρος του άμαχου πληθυσμού.

Γκιουλχανέ: Προάστιο της Κωνσταντινούπολης από το οποίο πήρε το όνομα το αυτοκρατορικό διάταγμα «χάπτι-Σερίφ του Γκιουλχανέ», 3 Νοεμβρίου 1839. Το διάταγμα περιλάμβανε ουσιώδεις διακηρύξεις για τους υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Γκιριτλής: Κρητικός (τουρκ). Η προσωνυμία δόθηκε στον Μουσταφά Ναϊλή Πασά για τη μακρόχρονη παραμονή του στη διοίκηση της Κρήτης.

De facto et de jure: Λατινικοί όροι. De facto: Κατάσταση που διαμορφώνεται εκ των πραγμάτων. De jure: Κατάσταση που απορρέει από το Δίκαιο.

Επάλληλα δικαιώματα επί της γης: Διαφορετικά δικαιώματα που ασκούνται ταυτόχρονα στο ίδιο έδαφος από διαφορετικά φυσικά ή νομικά πρόσωπα (π.χ. δικαίωμα ψιλής κυριότητας, δικαίωμα κατοχής, νομής, ενοικίασης κ.τ.λ.).

Ζουρίδες: Στην Κρήτη ζουρίδες αποκαλούν τις νυφίτσες.

Θηραϊκή γη: Πέτρωμα, προϊόν ηφαιστειακής έκρηξης, που εξορύσσεται στη νήσο Θήρα.

Καραβανάδες-Ευπόλυτοι: Χαρακτηρισμοί των κρητικών κομμάτων που αντιστοιχούσαν σε ιδεολογική διάκριση. Ευπόλυτοι ήταν οι φιλελεύθεροι και Καραβανάδες οι συντηρητικοί. Οι προσωνυμίες δόθηκαν από τους αρχηγούς των αντιπάλων παρατάξεων.

Μεγάλος αρπεντές: (τουρκ. arbede), στάση, ανταρσία, μεγάλο κακό, συμφορά.

Παναγία η Κλεφτρίνα: Παναγία-προστάτις των κλεφτών = πειρατών.

Πραιτωριανοί: Επίλεκτο σώμα του ρωμαϊκού στρατού. Είχαν ως κύριο έργο τους την ασφάλεια του αυτοκράτορα. Παρενέβαιναν ποικιλότροπα στα πολιτικά πράγματα της Ρώμης. Ρύθμιζαν την αυτοκρατορική εξουσία και αρκετές φορές προκάλεσαν πολιτικές κρίσεις. Διαλύθηκαν από τον Μ. Κωνσταντίνο.

Σελμπεσιά: Τούρκικη λέξη που σημαίνει την απαγωγή, την κυριαρχία.

Σοσιαλδημοκρατία: Κομματική τάση, η οποία επιζητεί το συνδυασμό των αρχών του σοσιαλισμού με εκείνες της δημοκρατίας.

Σφαιρίδιο: Μικρή σφαίρα από μολύβι, που χρησιμοποιούσαν οι ψηφοφόροι αντί για ψηφοδέλτιο. Για τελευταία φορά σφαιρίδια χρησιμοποιήθηκαν στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920. Οι εκφράσεις «έφαγε μαύρο» και «το έριξα δαγκωτό» σχετίζονται με τη χρήση των σφαιριδίων κατά τη διαδικασία της ψηφοφορίας.

Ταξικό κόμμα: Είναι το κόμμα που εκπροσωπεί κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά τα συμφέροντα μιας κοινωνικής τάξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**Α. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ****Βιβλία αναφοράς**

- Αγριαντώνη Χριστίνα*, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπέζης, 1986.
- Dakin Douglas*, Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984.
- Δερτιλής Γιώργος*, Το ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ΄ αιώνα, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1989.
- Dertilis Georges*, Agriantoni Chr. (sous la direction de), Banquiers, usuriers et paysans: réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce, 1780-1930, Paris, La Découverte, 1988.
- Δερτιλής Γ.Β., Κωστής Κ.* (επιμέλεια), Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ος αιώνας), Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1991.
- Δερτιλής Γ.Β., Κωστής Κ.* (επιμέλεια), Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980.
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδας*, Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Μορφωτικό Ίνστιτούτο Αγροτικής Τραπέζης, 1990.
- Κωστής Κ.*, Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα, Αθήνα, 1987.
- Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χ.* (επιμέλεια), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988.
- Παναγιωτόπουλος Β.* (επιμέλεια), Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα, Αθήνα, 1980.
- Παπαγιαννάκης Λευτέρης*, Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι, Αθήνα, 1982.
- Παπαθανασόπουλος Κ.*, Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1855-1872). Τα αδιέξοδα του προστατευτισμού, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988.
- Σκοπετέα Έλλη*, Η δύση της ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Αθήνα, Γνώση, 1992.
- Χατζηϊωσήφ Χρήστος*, Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.
- Χουλιαράκης Μ.*, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1973.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης* (επιμέλεια), Κείμενα για την ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Φυσική εξέλιξη και προστασία, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, χ.χ.

Κλασικά

- Βερναρδάκης Α.Ν.*, Περί του εν Ελλάδι εμπορίου, Αθήνα, 1885 (ανατυπώθηκε στην Αθήνα το 1990 από το Βιβλιοπωλείο του Δ. Ν. Καραβία).
- Bickford-Smith R.A.H.*, Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α΄, Αθήνα, Ειρμός, 1993 (πρωτοεκδόθηκε το 1893).
- Καραβίδας Κ.Δ.*, Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική, Αθήνα, 1931 (ανατυπώθηκε στην Αθήνα το 1978 από τις εκδόσεις Παπαζήση).
- Μανσόλας Αλέξανδρος*, Πολιτειογραφικά πληροφοροί περί Ελλάδος, Αθήνα, 1867 (ανατυπώθηκε στην Αθήνα το 1980 από το Βιβλιοπωλείο του Δ.Ν. Καραβία).
- Μανσόλας Αλέξανδρος*, Απογραφή της ελληνικής βιομηχανίας, Αθήνα, 1893.
- Moraitinis Petros*, La Grèce telle qu' elle est!, Paris, Athènes, Berlin, 1877 (ανατυπώθηκε στην Αθήνα το 1987 από το Βιβλιοπωλείο του Δ.Ν. Καραβία).
- Σπηλιωτόπουλος Στάθης*, Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα, Ίκαρος, 1949.

Β. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1821-1936)

- Αλιβιζάτος Νίκος*, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Αθήνα 1983.
- Αναστασιάδης Γιώργος*, Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα. Από την «αρχή της δεδηλωμένης» στο Σύνταγμα του 1975, Θεσσαλονίκη 1981.
- Ασπρέας Γεώργιος Κ.*, Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος. 1821-1921, Αθήνα 1924-1930.
- Βακαλόπουλος Απόστολος*, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 8 τομ., Θεσσαλονίκη 1961-1988.
- Βεντήρης Γεώργιος*, Η Ελλάς του 1910-1920, Αθήνα²1970.
- Βερέμης Θάνος*, Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική. 1916-1936, Αθήνα 1983.
- Βερέμης Θάνος / Δημητράκοπουλος Οδυσσέας (επιμ.)*, Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Αθήνα 1980.
- Γρηγοριάδης Φοίβος*, Διχασμός - Μικρά Ασία. 1909-1930. Ιστορία μίας εικοσαετίας. 2 τομ., Αθήνα 1971.
- Dakin Douglas*, Η ενοποίηση της Ελλάδας. 1770-1923. Μτφ. Ξανθόπουλος Α., Αθήνα 1982.
- Δαφνής Γρηγόριος*, Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, Αθήνα 1961.
— Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων. 1923-1940. 2 τομ., Αθήνα 1955.
- Δερετλής Γιώργος*, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση. 1880-1909, Αθήνα³1985
- Δημητρίου Μιχάλης*, Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, Αθήνα 1985.

- Ενεπεκίδης Πολυχρόνης*, Η δόξα και ο διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης 1908-1916, Αθήνα 1962.
- Εκδοτική Αθηνών*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΒ-ΙΕ, Αθήνα 1977.
- Καρανικόλας Γιώργος*, Νόθες εκλογές στην Ελλάδα 1844-1961, Αθήνα 1963.
- Καρολίδης Παύλος*, Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από το 1821 μέχρι το 1921. 7 τομ., Αθήνα 1922-1929.
- Κοντογιώργης Γεώργιος (επιμ.)*, Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Αθήνα 1977.
- Κορδάτος Γιάννης*, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. 5 τομ., Αθήνα 1957 κ. ε.
- Μαργεζίνης Σπυρίδων*, Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. 12 τομ. Αθήνα 1966.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος / Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.)*, Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Ηράκλειο 1988.
- Μελάς Σπύρος*, Η επανάσταση του 1909, Αθήνα 1972.
- Παπακοσμάς Βίκτωρ*, Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος. Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα, Αθήνα 1981.
- Πετρίδης Παύλος*, Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στην νεώτερη Ελλάδα 1844-1936, Θεσσαλονίκη 1984.
- Σβώλος Αλέξανδρος*, Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1972, Αθήνα 1972.
- Σπουδαλάκης Μιχάλης*, Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων, Αθήνα 1990.
- Στασινόπουλος Ε. Κ.*, Κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα (1821-1985), Αθήνα 1985.
- Σωτηρέλλης Γιώργος*, Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας, Αθήνα 1991.
- Φίλιας Βασίλης*, Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864, Αθήνα 31985.
- Χέριγκ Γκούνναρ*, Τα πολιτικά κόμματα της Ελλάδας. 1821-1936. Μτφ. Παρασκευόπουλος Θ., Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ., υπό έκδοση).

Γ. ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1821-1930)

α. Για τους πρόσφυγες το 19ο αιώνα

- Βακαλόπουλος Α.*, Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821, Θεσσαλονίκη 1939 (πληροφορίες και για την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο).
- Δημάκης Ι.*, Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, Αθήνα 1991.
- Ζωγράφος Δ.*, Ιστορία της ελληνικής γεωργίας, τόμ. 1, Αθήνα 1976 (β' έκδοση), σ. 542-587 (για την αποκατάσταση προσφύγων κατά την Επανάσταση και την καποδιστριακή περίοδο).
- Μάμουκας Α.*, Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος. Ήτοι συλλογή των περί την

αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι του τέλους 1832, τόμ. 9, Αθήνα 1841 (τα σχετικά ψηφίσματα για τους πρόσφυγες της Γ΄ Εθνικής Συνέλευσης)· τόμ. 11, Αθήνα 1852 (οι προτάσεις για τους πρόσφυγες στη Δ΄ Εθνική Συνέλευση).

Παπαδόπουλος Σ., Οι επαναστάσεις του 1854 και του 1878 στην Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1970.

Πρωτοψάλτης Ε., Πρόσφυγες κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, Νέα Εστία 44 (1948), σ. 1154-1157, 1237-1241 και 1298-1303.

Σκοπετέα Ε., Το «Πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα 1988 (για το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων).

β. Για τους πρόσφυγες στον 20ό αιώνα

Αγγελομάτης Χ., Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας (Το έπος της Μικράς Ασίας), Αθήνα 1971 (β΄ έκδοση).

Αιλιανός Μ., Το έργο της ελληνικής περιθάλψεως, Αθήνα 1921.

Αναγνωστοπούλου Σ., Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες, Αθήνα 1997.

Αναστασιάδου Ι., Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930, στον τόμο: Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Αθήνα 1980, σ. 309-426.

Γιαννακόπουλος Γ., Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα. Βιβλιογραφικό δοκίμιο, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 9 (1992), σ. 283-291.

Γκιζελή Β., Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 9 (1992), σ. 61-77.

— Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930), Αθήνα 1984.

Δρίτσα Μ., Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση, στον τόμο: Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του (επιμ. Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμή), Αθήνα 1989, σ. 27-70.

Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Επιστημονικό συμπόσιο: Ο Ξεριζωμός και η άλλη Πατρίδα. Οι προσφυγολόγοι στην Ελλάδα, Αθήνα 1999.

Ζαμπαθάς Χ., Οι εκ Μικράς Ασίας Ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες, Αθήνα 1969.

Η Έξοδος, τόμ. Α΄ Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας (επιμ. Φ. Αποστολόπουλος), Αθήνα 1980 – τόμ. Β΄ Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας (επιμ. Γ. Μουρέλος), Αθήνα 1982.

Κοινωνία των Εθνών, Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Αθήνα 1997. (Μετάφραση του απολογισμού δράσης της ΕΑΠ το 1926 για τα τρία πρώτα χρόνια λειτουργίας της).

- Κοντογιάννης Π.*, Γεωγραφία της Μικράς Ασίας, Αθήνα 1995 (ανατύπωση της έκδοσης του 1921).
- Ladas S.*, The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey, Νέα Υόρκη 1952.
- Μαυρογordatos G.*, Stilborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936, Μπέργλεϋ 1983.
- Μιχελή Α.*, Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου, Αθήνα 1992.
- Morgenthau H.*, Η Αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης, Αθήνα 1994.
- Νοταράς Μ.*, Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, Αθήνα 1934.
- Εις την Ιωνίαν, Αιολίαν και Λυδίαν. Πριν πενήντα χρόνια, Αθήνα 1972.
- Πάλλης Α.*, Αναδρομή στο προσφυγικό ζήτημα, Μικρασιατικά Χρονικά 11 (1963), σ. 22-36.
- Σύλλογή των κυριωτέρων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγήν των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων, Αθήνα 1929.
- Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του Ελληνισμού (1912-1924), Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 1 (1977), σ. 75-87.
- Παναγιωταρέα Α.*, Κυδωνιάτες αστοί και πρόσφυγες, Θεσσαλονίκη 1994.
- Petrooulos D.*, The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece, Παρίσι 1962.
- Πετρόπουλος Γ.*, Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις (1922-1930), στον τόμο: Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του (επιμ. Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμή), Αθήνα 1989, σ. 439-473.
- Προσφυγική Ελλάδα.* Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (επιμ. Γ. Γιαννακόπουλος), Αθήνα 1992.
- Πρωτονοτάριος Α.*, Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως, Αθήνα 1929.
- Σβολόπουλος Κ.*, Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, Θεσσαλονίκη 1981.
- Τενεκίδης Τ.*, Οι συνθήκες των Σεβρών και Λωζάννης ορόσημο στην ιστορία του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Αθήνα 1986.
- Τσουλούφης Α.*, Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών, Αθήνα 1989.
- Υπουργείο Περιθάλψεως.* Η Περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920. (Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησα), Αθήνα 1920.
- Υπουργείο Περιθάλψεως.* Το έργον των αποστολών του Υπουργείου Περιθάλψεως (Πόντος, Κωνσταντινούπολις, Σμύρνη, Μακεδονία), Αθήνα 1920.

α. Μακεδονία

Βακαλόπουλος Α. – Μαραβελάκης Μ., Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1955.

Βακουφάκης Π., Ελευθερία - Ν. Κορδελιό. «Πατρίδες» τότε και τώρα, Θεσσαλονίκη 1997.

Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα, Θεσσαλονίκη 1998.

Κοντογιώργη Ε., Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 9 (1992), σ. 47-59.

β. Αττική

Λεοντίδου Α., Πόλεις της σιωπής. Εργατικός αποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά (1909-1940), Αθήνα 1989.

Τζόκας Σ., Καισαριανή. Η φυσιогνωμία μιας πόλης, Αθήνα 1998.

γ. Νησιά Αιγαίου

Ανδριώτης Ν., «Το μικρό ταξίδι». Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στις Οινούσες, Αθήνα 1998.

Αφιέρωμα στα 70 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή (επιμ. Χ. Λάνδρος) στο περιοδικό «Απόπλους» (της Σάμου), έτος 3, τεύχος 9 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1992), σ. 33-64.

Αφιέρωμα στα 70 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή στο περιοδικό «Συριανά γράμματα», έτος 5, τεύχος 19 (Ιούλιος 1992), σ. 173-239.

δ. Κρήτη

Ανδριώτης Ν., Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Κρήτη και ειδικότερα στο Ηράκλειο, στον τόμο «Ο Μίτος της Αριάδνης». Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου, Ηράκλειο 1999, σ. 127-136.

Μαρτυρίες προσφύγων σχετικά με τους οικισμούς στη Μικρά Ασία, την έξοδό τους από τις εστίες τους το 1922 και την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα έχουν συγκεντρωθεί στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Συνεργάτες του Κέντρου από το 1930 έως το 1970 συνέλεξαν πληροφορίες σε όλα τα μέρη της Ελλάδας, όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες. Το υλικό αυτό ταξινομήθηκε κατά οικισμούς και ευρύτερες περιοχές της Μικράς Ασίας και αποτελείται από 150.000 σελίδες που αναφέρονται σε 1375 οικισμούς. Παράλληλα, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών διαθέτει φωτογραφικό αρχείο και ειδική βιβλιοθήκη.

**Δ. ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΑΠΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο
ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ**

- Βενέρης Τιμ.*, Το Αρχάδι διά των αιώνων, Αθήναι 1938.
- Δετοράκης Θεοχ.*, Ιστορία της Κρήτης, Αθήνα 1986 (Ηράκλειο, 1990).
- Βιβλιογραφία της Κρητικής Ιστορίας, περιοδικό «Παλίμνηστον» τ. 3, 1986, 232-233.
- Η επανάσταση του Θερίσου (1905), εφ. Απογευματινή (Εγκυκλοπαίδεια-Προσφορά). Ελλάδα-20ός Αιώνας. Τόμος Β'. Τά γεγονότα, 10-16.
- Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας (1821-1898). Έκδοση για την εκατονταετηρίδα της Κρητικής Ελευθερίας (1898-1998), Ηράκλειο 1998. Έκδοση της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Έκδοτική Αθηνών*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', ΙΔ', Αθήνα 1977.
- Ζαμπέλιος Σπ. - Κριτοβουλίδης Κ.*, Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης (συμπληρωθείσα υπό Ιω. Κονδυλάκη), εν Αθήναις ²1971.
- Καλλιατάκη Κ.*, Αγγλία και Κρήτη 1868, Κρητικά Χρονικά 25, 1973, 229-277.
- Η εσωτερική κατάσταση στην Κρήτη 1868-1877, Αθήνα 1984 (διδ. διατριβή).
- Κόκκινος Διον.*, Η ελληνική επανάσταση, τ. 1-6, Αθήναι ⁵1950 (1967-1969).
- Κούνδουρος Μ.*, Ιστορικά και διπλωματικά αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική επανάσταση της Κρήτης και η αρμοστέια αυτής, εν Αθήναις 1921.
- Κρήτη*. Ιστορία και Πολιτισμός (έκδοση Συνδέσμου τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης), τ. Β', Ηράκλειο 1988.
- Κριάρης Παν. Κ.*, Ιστορία της Κρήτης (Νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, τ. Γ', εν Αθήναις 1937.
- Κριτοβουλίδης Κ.*, Απομνημονεύματα του περί της αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών, εν Αθήναις 1859 (Χανιά, 1912).
- Παράρτημα εις τα Απομνημονεύματα του περί της Αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών, Αθήνησι 1860.
- Μακράκη Λιλή*, Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1910). Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη, Αθήνα 1992 (έκδοση ΜΙΕΤ).
- Μουρέλλος Ιω.*, Ιστορία της Κρήτης, Ηράκλειο 1950.
- Παπαντωνάκης Γ.*, Η διπλωματική ιστορία της κρητικής επαναστάσεως του 1866, εν Αθήναις 1926.
- Προβελάκης Ελ.*, Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869, Αθήνα 1966.
- Προβελάκης Ελ. - Πλαγιαννάκου-Μπεκιάρη Β.*, Η Κρητική Επανάσταση 1866-1869, Εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος, 1-2, Αθήναι 1970.
- Ξανθουδίδης Στέφ.*, Επίτομος Ιστορία της Κρήτης, εν Αθήναις 1909.
- Σβολόπουλος Κ.*, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την Αυτόνομον Κρήτην, Αθήναι 1974.
- Σκανδάμης Α. Σ.*, Ο Πρίγκιψ Γεώργιος. Η ζωή και το έργο του, Αθήναι 1955.

- Σταυρινίδης Νικ.*, Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του, τ. Α΄ - Γ΄, Ηράκλειον 1971-1974.
- Σταυρινού Μιράντα*, Η αγγλική πολιτική και το Κρητικό Ζήτημα (1839-1841), Αθήνα 1986.
- Τσιριντάνης Αλ.*, Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επανάστασεως 1866-1869, τόμοι 3, Αθήναι 1950-1951.
- Τομαδάκης Ν. Β.*, Τα εν Κρήτη πολιτεύματα (1821-1824) (Μιχαήλ Αφεντούλιεφ, Μανόλης Τουμπάζης, Πέτρος Σκυλίτζης - Ομηρίδης και Γ. Καλαμαράς), Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 15, 1961, 3-51.
- Ψιλάκης Β.*, Ιστορία της Κρήτης, τ. Γ΄, εν Χανίοις 1909.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ	
Εισαγωγή	12
A. Η Ελληνική Οικονομία μετά την Επανάσταση	13
1. Τα δημογραφικά δεδομένα	13
2. Οι παραγωγικές δυνάμεις μέσα και έξω από την Ελλάδα και η «Μεγάλη Ιδέα»	17
B. Η Ελληνική Οικονομία κατά το 19ο αιώνα	19
1. Το εμπόριο	19
2. Η εμπορική ναυτιλία	22
3. Η διανομή των εθνικών κτημάτων	25
4. Η εκμετάλλευση των ορυχείων	27
5. Η δημιουργία τραπεζικού συστήματος	28
6. Η βιομηχανία	31
7. Τα δημόσια έργα	33
8. Το δίκτυο των σιδηροδρόμων	35
9. Τα εθνικά δάνεια	37
10. Η πτώχευση του 1893 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος	39
11. Το εξωελλαδικό ελληνικό κεφάλαιο	40
Γ. Οι οικονομικές εξελίξεις κατά τον 20ό αιώνα	44
1. Το αγροτικό ζήτημα	44
2. Τα πρώτα βήματα του εργατικού κινήματος	48
3. Οι οικονομικές συνθήκες κατά την περίοδο 1910-1922	50
4. Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος	51
5. Η οικονομική ζωή κατά την περίοδο 1922-1936	53
6. Η ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του μεσοπολέμου	54
7. Οι μεγάλες επενδύσεις	54
8. Η Τράπεζα της Ελλάδος	55
9. Η κρίση του 1932	55

**Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1821-1936)**

Εισαγωγή	60
A. Εξωτερικός προσανατολισμός και πελατειακές σχέσεις (1821-1843)	61
1. Πελατειακά δίκτυα επί τουρκοκρατίας	61
2. Η διαμόρφωση νέων δεδομένων κατά την Επανάσταση	62
3. Τα πρώτα ελληνικά κόμματα	66
4. Τα κόμματα ως εκφραστές του πνεύματος της εποχής	70
B. Χειραφέτηση και Αναμόρφωση (1844-1880)	72
1. Το σύνταγμα του 1844	72
2. Η παρακμή των «ξενικών» κομμάτων κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας	75
3. Η «νέα γενιά»	77
4. Η Εθνοσυνέλευση του 1862-1864	79
Γ. Δικομματισμός και εκσυγχρονισμός (1880-1909)	82
1. Η εδραίωση του δικομματισμού	82
2. Η οργάνωση των κομμάτων κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα	84
3. Από τη χρεοκοπία στο στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί (1893-1909)	86
Δ. Ανανέωση - Διχασμός (1909-1922)	91
1. Το κόμμα των Φιλελευθέρων	91
2. Τα αντιβενιζελικά κόμματα	94
3. Τα αριστερά κόμματα	95
4. Ο εθνικός διχασμός (1915-1922)	95
5. Το Σοσιαλιστικό κόμμα	99
Ε. Εκσυγχρονισμός και επεμβάσεις (1923-1936)	101
1. Οι συνέπειες της Μικρασιατικής καταστροφής	101
2. Τα κόμματα από το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου μέχρι τη δικτατορία του Ι. Μεταξά	106
Επίλογος	113

ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1821-1930)

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ	118
Εισαγωγή	118
A. Το προσφυγικό ζήτημα κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1827)	119
1. Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη και την Κύπρο	119
2. Πρόσφυγες από τον ελλαδικό χώρο	120
3. Πρόσφυγες από τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη	122
4. Η στάση της πολιτικής ηγεσίας απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα	124
B. Το προσφυγικό ζήτημα κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-31)	126
1. Η μέριμνα για τους πρόσφυγες	126
2. Το ζήτημα των προσφύγων και η Δ΄ Εθνική Συνέλευση	127
3. Αντιδράσεις	129
Γ. Η αποκατάσταση των προσφύγων κατά την περίοδο της μοναρχίας του Όθωνα (1833-1862)	131
1. Η πρόνοια για τους πρόσφυγες κατά την Οθωνική περίοδο	131
2. Η διαμάχη αυτοχθόνων και ετεροχθόνων	133
Δ. Πρόσφυγες και αλυτρωτικά κινήματα κατά το 19ο αιώνα	136
1. Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία	136
2. Κρήτη	137
ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ	139
Εισαγωγή	139
A. Προσφυγικά ρεύματα κατά την περίοδο 1914-1922	140
1. Ο διωγμός του 1914 (ο πρώτος διωγμός)	140
2. Άλλα προσφυγικά ρεύματα	141
3. Η περίθαλψη (1914-1921)	142
4. Η παλιννόστηση	144
B. Η Μικρασιατική καταστροφή	146
1. Η έξοδος	146

2. Το πρώτο διάστημα	148
3. Η Σύμβαση της Λοζάνης και η ανταλλαγή των πληθυσμών	151
Γ. Η αποκατάσταση των προσφύγων	155
1. Η Επιτροπή Αποκατάσεως Προσφύγων	155
2. Η αγροτική αποκατάσταση	158
3. Η αστική αποκατάσταση	159
Δ. Η αποζημίωση των ανταλλαξιμών και η Ελληνοτουρκική προσέγγιση	162
1. Η αποζημίωση των ανταλλαξιμών	162
2. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση	163
Ε. Η ένταξη των προσφύγων στην Ελλάδα	165
1. Η ενσωμάτωση των προσφύγων	165
2. Οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων	168
ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΑΠΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ	
Εισαγωγή	176
A. Ο αγώνας της Εθνεγερσίας στην Κρήτη (1821-1830)	177
Η πρώτη περίοδος (1821-1824)	177
B. Η περίοδος 1830-1866	185
1. Η περίοδος της αιγυπτιοκρατίας (1830-1840)	185
2. Η επανάσταση του Χαιρέτη-Βασιλογεώργη (1841)	187
3. Τα γεγονότα κατά την περίοδο 1841-1866. Το κίνημα του Μαυρογένη	188
Γ. Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866-1869	189
1. Ο εθνικός χαρακτήρας της επανάστασης	189
2. Η έκρηξη της επανάστασης και η οργάνωση του αγώνα	190
3. Τα πολεμικά γεγονότα. Η διεθνής απήχηση	191
4. Το τέλος της μεγάλης κρητικής επανάστασης	193
5. Ο Οργανικός Νόμος της Κρήτης	193

Δ. Το Κρητικό ζήτημα κατά την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας (1869-1898)	195
1. Η Κρήτη από το 1868 ως το 1878	195
2. Η επανάσταση του 1878 και η Σύμβαση της Χαλέπας	196
3. Η Κρήτη στη δεκαετία 1878-1888	198
4. Η επανάσταση του 1889 και οι συνέπειές της	199
5. Η ιδέα της Μεταπολίτευσης. Η επανάσταση του 1895-1896	199
6. Οι τελευταίες επαναστάσεις (1897-1898)	201
7. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η λύση της αυτονομίας	203
8. Η μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου και η λύση του Κρητικού Ζητή- ματος	204
Ε. Η περίοδος της αυτονομίας και η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα	208
1. Η οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας	208
2. Η περίοδος της δημιουργίας	210
3. Τα πρώτα νέφη	210
4. Η επανάσταση του Θερίσου (1905)	211
5. Η αρμοστεία του Αλέξανδρου Ζαΐμη (1906-1908)	218
6. Η κατάλυση της Αρμοστείας στην Κρήτη. Το πρώτο ενωτικό Ψήφισμα των Κρητών	218
7. Τα γεγονότα των ετών 1909-1913	220
8. Η μετάκληση του Βενιζέλου στην Αθήνα και οι επιπτώσεις στο Κρητικό Ζήτημα	220
9. Η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος	221
Γλωσσάριο	223
Βιβλιογραφία	225

---

*Ευχαριστούμε την «Εκδοτική Αθηνών»,
το «Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών»,
την «Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων» και
τη «Γεννάδειο Βιβλιοθήκη»
που μας επέτρεψαν να χρησιμοποιήσουμε
εικόνες και χάρτες από τις Εκδόσεις τους,
για τις ανάγκες της διδασκαλίας του βιβλίου.*

